

O'SMIRLARGA XOS DESTRUKTIV XULQNI SHAKLLANISHIDA IJTIMOYIY-PSIXOLOGIK FENOMENLAR

Norqo'ziyeva Dilrabo Sheraliyevna

Qo'qon Universiteti

Psixologiya fanlari doktori (PhD), v.b.dotsent

MAQOLA HAQIDA

Qabul qilindi: 24-mart 2024-yil

Tasdiqlandi: 26-mart 2024-yil

Jurnal soni: 10

Maqola raqami: 34

DOI: <https://doi.org/10.54613/ku.v10i10.928>

KALIT SO'ZLAR/ Ключевые слова/

keywords

agressiya, ijtimoiy-psixologik omillar, psixoprofilaktika, psixokorreksiya, konstruktiv xulq, kuchaytiruvchi stimullar, instrumental va ekspressiv xususiyat, konstruktiv xatti-harakat, destruktivlik.

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada ta'lim samaradorligini pasayishiga olib keluvchi o'smirlarga xos agressiv xulq-atvorning psixologik muammosi tahlili, keltirib chiqaruvchi ijtimoiy-psixologik omillari va uni bartaraf etishning imkoniyatlari haqida keltirib o'tilgan. Shuningdek, maqolada agressiv xulq-atvorning o'smirlarda aksentuatsiya ko'rinishi sifatida namoyon bo'lishi, ularda mavjud konstruktiv xatti-harakatlarni destruktivlikka aylanishi borasidagi tahlillar ham bayon etilgan.

Kirish. Maktab o'quvchilarining konstruktiv xulqini shakllantirishga doir ijtimoiy xatti-harakatlar dasturini tuzish, jamoatchilik fikrini o'rganish asosida axloqiy tamoyillar, an'analar kuchiga tayanuvchi xulq-atvor qoidalariga ega bo'lish, shuningdek, har jihatdan komil insonni tarbiyalashga xizmat qiluvchi konstruktiv boshqaruvchanlikni shakllantirishda psixoprofilaktik hamda psixokorreksion shart-sharoitlar va mezonlardan foydalanish zarurati kuzatilmoqda.

Aksariyat psixologiya sohasida salbiy xulq ko'rinishi destruktivlikning yuqori, o'rta hamda past darajalari bilan baholanib, bunday xulq har qanday yosh va ijtimoiy maqomdagi shaxsni shakllanishiga to'siq bo'luvchi, shaxslararo munosabatlar tizimiga xavf soluvchi, o'zini hamda o'zgalarni «parchalovchi», ya'ni o'zini o'zi hurmat qilish yoki faoliyatini boshqarishdagi to'siqlar, muvaffaqiyatdan mahrum etishlik, shuningdek, atrofdagi insonlar ijtimoiylashuviga muayyan darajada salbiy ta'sir ko'rsatuvchi jarayonlarni qamrab oladi. Psixologiyada destruktiv xulq atamasining talqiniga turlicha yondashib tahlil etilgan, xususan, destruktiv xulq-atvor biror narsa yoki vaziyatga qaratilgan «buzg'unchilik» bo'lib, u ichki faoliyatning og'zaki va noverbal ko'rinishlari bilan tavsiflanadi.

Ijtimoiy faoliyatning boshqa turlariga organizmda ro'y beruvchi jadal garmonal qayta qurilishga uni o'ta zaif va muhitning salbiy ta'sirlariga beriluvchan qilib qo'yadi, ya'ni shu davrdagi fiziologik, psixologik yetilishning nosinxronligi o'smirlarda tajovuzkor xatti-harakatlarning kuchayishiga sabab bo'lib, buning natijasida shaxslararo munosabatlarda yuzaga keladigan muayyan ehtiyoj, dunyoqarash, intilish hamda irodaviy sifatning o'zgarishi bilan salbiy xarakterlanadi.

Biz tadqiqotimizda shaxsning destruktiv xulq ko'rinishi sifatida, namoyon bo'lishida keskinlikka ega, ijtimoiylashuvda dezadaptatsiyalashuvni keltirib chiqaradigan agressiv xatti-harakatlarni tahliliga to'xtalib o'tamiz.

Adabiyotlar tahlili. Agressiya – (lotincha «agressio» – hujum) boshqa shaxsga, odamlar guruhiga yoki jonli va jonsiz predmetlarga zarar yetkazishga qaratilgan qasddan qilingan harakatlar. Agressivlik – tajovuzga tayyorgarlikda namoyon bo'ladigan shaxs xususiyatidir¹.

Konstruktiv xulq-atvor – bu ziddiyatli tomonlar o'rtasidagi munosabatlarni me'yorlashtirishga ko'maklashadigan, keskinlikni yengillashtiradigan va o'zaro tushunishga olib keladigan so'zlar hamda harakatlardir. Konstruktiv xulq-atvorning yana bir izohi uni ijodiy xulq stereotiplari deb atash imkonini berib, bunda o'zaro ta'sirning yangi usullari yaratiladi, sodir bo'layotgan voqealardan xabaradorlik ortadi, emotsional holatlarni boshqarish uchun qo'shimcha imkoniyatlar ochiladi².

Klassik psixologik tadqiqotlarda agressiyani o'rganishning asosiy nazariy yondashuvlari quyidagilar: a) etiologik, b) psixoanalitik, v) frustratsion, d) bixevioristik. Etiologik va psixoanalitik yondashuv namoyondalaridan Z.Freyd (1959) va K.Lorenslar (1967) fikricha, agressiya tug'ma instinkt sifatida spontan harakat reaksiyasidir, lekin inson o'zini-o'zi boshqarish orqali ma'lum bir muvaffaqiyatga erisha olishini asoslaydi³, temperament va xarakter xususiyati sifatida impulsivlik, reaksiyalar intensivligi, faollik va mustaqillik kabi insoniy «illatlar» (A.Bass, 1961), tajovuzkorlikni yuzaga keltiruvchi determinantlar ekanligi (F.Allan, 1964), «...tajovuzning kelib chiqish sabablarini inobatga olmay, ichki kuch sifatida tavsiflab, odamning tashqi kuchlarga qarshilik ko'rsatish imkoniyatidir» – degan g'oyani ilgari suruvchi shaxs hamda jamiyatga zarar yetkazish yoki unga urinishda kuchning namoyon bo'lishi bilan tavsiflangan xatti-harakatlar reaksiyasidir (X.Delgado, 1963), tajovuzni dushmanlik, instrumental va ekspressiv xususiyatlar differensiyasi (S.Feshbax, 1964)⁴, bixevioristik – ijtimoiy ta'lim nazariyasi, bunda agressiv xulqni paydo bo'lishiga tashqi rag'batlarning ahamiyatli jihati kuchli ekanligi hamda uning ta'sirida shaxs xulqida agressiyani «kuchaytiruvchi stimullar»ni yuzaga chiqaruvchi (A.Bandura, R.Uolters, 1959), motivatsiya va faoliyat natijasida agressiyaning yuzaga chiqishi (Xayns Xekxauzen, 1963), tajovuzkorlikni faqat tashqi xatti-harakatlar bilan baholab bo'lmasligini, uning ta'rifi motivatsion omillarni kiritishni talab qildi (S.Feshbax, 1964 J.Kagan, 1969), kuchli faollik, o'zini o'zi tasdiqlash istagining mavjudligi orqali biror narsaga yaqinlashish yoki undan uzoqlashish tendensiyasi sifatida qarash (Bender L., Faretra G., 1972) kabi ko'plab o'z tasdig'ini topgan konsepsiyalarni kiritishimiz o'rinli hisoblanadi.

Bixevioristik nazariya namoyondalari A.Bandura, R.Uolterslar asosan agressiv xulqni paydo bo'lishiga tashqi rag'batlarning ahamiyati kuchli ekanligi va uning ta'sirida o'smir xulqida agressiyani «tetiklashtiruvchi stimullar» yuzaga chiqishi sabab motivatsiyaning o'zi yetarli ekanligi hamda ijtimoiy xatti-harakatlar modeli, shuningdek, unga ijobiy tomondan qaralib, unda bola kuchli, chidamli, irodali, baquvvat bo'lib shakllanishi uchun imkoniyatlar ham mavjudligi keltirib o'tilgan.

R. Beron va D. Richardson izlanishlarida, inson tajovuzkorligini oldini olish va nazorat qilish uchun ko'proq imkoniyat berish zarurati aytib o'tilgan. Yuqorida ta'kidlanganidek, munozarali bo'lib kelayotgan agressiyaning individual mustaqil mavjudligini tan olsak-da, lekin uni keltirib chiqaruvchi determinantlar ko'p omilli ekanligiga guvoh

¹ Энциклопедия. <https://qomus.info/encyclopedia/cat-e/entsiklopediya-uz/>.

² Formation of constructive behavior as a factor in the effectiveness of schoolchildren's education.

ND Sheraliyevna. Galaxy International Interdisciplinary Research Journal, Vol. 10 No. 12 (2022) 1212–1216.

³ Анисеева Н. П. Психологический климат в коллективе. М., 1989. - 13с.

⁴ Смирнова Т.П. Психологическая коррекция агрессивного поведения детей. Серия «Психологический практикум». – Ростов н/Д: «Феникс», 2004. -160 с.

⁵ Самушенко И.Л. К решению проблемы агрессивного поведения детей и молодежи / И.Л. Самушенко // Вестник Тверского гос. ун-та. Серия: Педагогика и психология. – 2010. – № 7. 50-52 с.

bo'lamiz va uni konstruktivlikka yo'naltirish birmuncha qiyinchiliklar tug'dirishini anglab yetamiz⁶.

Yuqorida ta'kidlanganidek, munozarali bo'lib kelayotgan agressiyaning individual mustaqil mavjudligini tan olsak-da, lekin uni keltirib chiqaruvchi determinantlar ko'p omilli ekanligiga guvoh bo'lamiz va uni konstruktivlikka yo'naltirish birmuncha qiyinchiliklar tug'dirishini anglab yetamiz.

Darhaqiqat, yuqorida ta'kidlaganimizdek, konstruktiv xulqni shakllanishida shaxsning motivatsion bloki o'ziga xos ahamiyatga egaligi, ya'ni o'smirlarda agressiv xatti-harakatlarni bartaraf etishda ularning tajovuzkorona motivlarini ijobiy motivatsiyalar kompleksiga aylantirish bilan xarakterlanadi.

Bizningcha, tajovuzkorlikni tadqiq etgan ko'pchilik mualliflar tomonidan unga salbiy baho berilishiga qaramay, psixologiyada agressiyaning ijobiy xarakterga egaligi, ya'ni bunda shaxs xatti-harakatida yuzaga keladigan qo'zg'aluvchan reaksiyalar uni chidamli, irodali, maqsad sari intiluvchan hamda harakatchan qilib tarbiyalanishi uchun zamin yaratadi. Ayniqsa, bu xususiyat bo'lajak yosh sportchilar uchun asosiy stimulyazifasini o'taydi.

L.Berkovisning kognitiv nazariyasida (Berkovis L., 1962), agressiv harakatlarni bostirishda yangi kognitiv aloqalarni shakllantirish orqali konstruktivlikka aylantirish zarurligini, jumladan, tajovuzkor xatti-harakatlarni sodir etilishida kishilar qanday fikrda bo'lsa, shunday harakat qilishini, konstruktiv xulq ko'rinishi sifatida talqin etilgan emotsional barqaror bo'lgan mezonlarni me'yorda boshqara olish imkoniyati agressivlikni pasayishiga olib keladi. A.Banduraning ijtimoiy ta'lim nazariyasi (Bandura A., 1999), ya'ni shaxs tajovuzni aqliy harakatlar yordamida boshqa intellektual mashg'ulotlarga ko'chirish imkoniyati borligiga e'tibor qaratadi⁷.

E.Fromm (1973) tomonidan tajovuzning ikki turi mavjudligi ko'rsatib o'tiladi: «ijobiy» va «salbiy». Birinchisi xavf vaziyatida paydo bo'ladi va himoyalani xususiyatiga egadir. Xavf yo'qolishi bilanoq, tajovuzning bu shakli ham o'zgaradi. «Salbiy» tajovuz bir muncha xavfli bo'lib, o'zidan o'zi sodir bo'luvchi zo'rvonlik hamda buzg'unchi xatti-harakatlar tarzida ifodalanadi. Shuningdek, jamiyatda bozor munosabatlarini hukmronligi tufayli o'zaro yordam berish, asosan xulq-atvorni bostirilishi yoki o'ziga xos «bo'lish» istagi sabab boshqalar bilan birlashish va yengib o'tishga qaratilganligini anglatadi. Agressiyaning bunday kechishini konstruktivlikka yo'naltirish uchun ijtimoiy ta'sirlar bilan, eng avvalo, shaxsning psixologik motivatsion, emotsional, irodaviy sifatlarini to'g'ri shakllantirish hamda shaxslararo munosabatlar tizimida kommunikativ kompetentlikni rivojlantirish orqali erishiladi.

Bu borada A.Bandura ham tajovuzning sababini ijtimoiylashuv jarayonidagi o'zlashtirilgan axloq ko'rinishlaridan biri deb hisoblaydi. O'smir endigina o'zini taniy boshlaydi. O'z «Men»ini his qilish jarayoni boshlanadi. «Men»ini izlashda o'smir, hatto eng «muvozanatlashganida» ham unga tajovuzni keltirib chiqaradigan tashqi omillar ta'sir qiladi⁸.

Tadqiqot metodologiyasi. Ta'lim muhitidagi o'quvchilarning ijtimoiy me'yorlarga mos konstruktiv xulq-atvorini shakllantirishda agressiv xulqning ta'siri qanday tarzda kuzatilishi o'rganildi. Mazkur holatda o'quvchilar xulq-atvorida agressiyaning namoyon bo'lishini A.Bass va A.Darkning «Agressivlik ko'rinishlarini aniqlash testi» metodikasidan foydalanilgan holda tadqiq etildi. Metodika natijalarining talqiniga e'tibor qaratishdan oldin me'yoriy ko'rsatkichlariga aniqlik kiritish muhimdir. Metodika natijalari talqinini to'g'ri amalga oshirishda me'yoriy ko'rsatkichlar belgilovchi rol o'ynaydi. Bassa-Darkning «Agressivlik ko'rinishlarini aniqlash testi» metodikasidagi olingan natijalar dastlab quruq ballarda so'ngra stenlarda ifodalanadi. Tadqiqotimizdagi amaliy ko'rsatkichlar metodikaning qiymatlarini aks ettirish talablariga ko'ra, stenlarda ifodalandi. Natijalarning tadqiqida esa besh darajali agressiya xususiyatlarini aks ettiradi: 0-2 oraliqdagi sten quyi agressiya; 3-4 sten-o'rtacha; 5-6 sten o'sayotgan; 7-8 sten yuqori; 9-10 sten juda yuqori agressiyani ifodalaydi.

Tadqiqot natijalari. Tadqiqotda o'quvchilarning agressiv xulq-atvorini namoyon bo'lish xususiyatlari o'quv sinflari hamda umumiy ko'rsatkichlariga tayanib, yoritishga e'tibor qaratildi. Dastlabki tahlilni umumiy o'rtacha ta'lim maktablari va IDUMning 5-sinf o'quvchilarining «Agressivlik ko'rinishlarini aniqlash testi» metodikasi bo'yicha dastlabki tajriba-sinov natijalari yuzasidan amalga oshirildi (1-jadval).

Har ikki toifa ta'lim muassasalarida agressivlik 8 ta shkala bo'yicha tahlil qilindi. Barcha agressivlikni aks ettiruvchi shkalalarda stenlar 2,52 bilan 5,57 stenlar oralig'idagi qiymatlarga ega bo'ldi. UO'M va IDUMning 5-sinf o'quvchilari xulq-atvorida agressivlik o'rtacha va o'suvchan agressiya darajalarini aks ettirmoqda. 5-sinflarda verbal agressiya (4,14 va 2,90; farqlar ishonchligi p<0,001); negativizm (4,09 va 2,52; farqlar ishonchligi p<0,001); tajanglik (4,95 va 3,57; farqlar ishonchligi p<0,001), xafagarchilik (5,57 va 4,57; farqlar ishonchligi p<0,01) va aybdorlik hissi (2,52 va 3,61; farqlar ishonchligi p<0,01) bo'yicha farqli ko'rsatkichlar aniqlandi. Verbal agressiya bo'yicha tafovutlar UO'M o'quvchilarida agressiyaning o'rtacha darajasini aks ettirib, IDUM o'quvchilariga nisbatan farqli qiymatni ko'rsatdi. UO'M o'quvchilarida o'rtacha verbal agressiya namoyon bo'lsa-da, ular xulq-atvorida o'z salbiy tuyg'ularini haqoratli, ya'ni baqirish va tahdid so'zlar ishlatishlari orqali ifoda etadi.

1-jadval

Umumiy o'rtacha ta'lim maktablari va IDUM 5-sinf o'quvchilarining «Agressivlik ko'rinishlarini aniqlash testi» metodikasi bo'yicha dastlabki tajriba-sinov natijalari

Shkalalar	Ta'lim muassasalari	X	σ	Student t-mezoni
Jismoniy agressiya	Umumiy o'rtacha ta'lim maktabi (n=21)	4,14	1,23	1,156
	IDUM (n=21)	3,66	1,49	
Verbal agressiya	Umumiy o'rtacha ta'lim maktabi	4,14	2,32	2,876***
	IDUM	2,90	1,89	
Bilvosita agressiya	Umumiy o'rtacha ta'lim maktabi	3,47	1,50	0,0001
	IDUM	3,47	2,06	
Negativizm	Umumiy o'rtacha ta'lim maktabi	4,09	1,44	3,818***
	IDUM	2,52	1,16	
Tajanglik	Umumiy o'rtacha ta'lim maktabi	4,95	1,32	3,750***
	IDUM	3,57	1,43	
Shubhalanuvchanlik	Umumiy o'rtacha ta'lim maktabi	3,47	1,47	-0,839
	IDUM	3,71	1,52	
Xafagarchilik	Umumiy o'rtacha ta'lim maktabi	5,57	1,59	2,210**
	IDUM	4,57	1,74	
Aybdorlik hissi	Umumiy o'rtacha ta'lim maktabi	2,52	1,36	-2,686**
	IDUM	3,61	1,71	

Izoh: **p<0,01;* p<0,001**

Shuningdek, agressiyaning negativizm tarzida ifodalashda UO'M o'quvchilari tengdoshlariga qaraganda o'rtacha darajadagi hamda statistik ahamiyatli (4,09 va 2,52; p<0,001) qiymatga ega bo'ldi. Bu holat 5-sinf o'quvchilarining tengdoshlari, atrofdagilar va o'quv faoliyatida agressiya aks etganda ba'zan sinfdagi yetakchilarga yoki

o'qituvchilarga nisbatan norozilik hissini ifodalash ko'rinishida kuzatildi. O'z navbatida tajanglik bo'yicha UO'M o'quvchilari IDUMdagi tengdoshlariga qaraganda «o'sib boruvchi agressiya» ko'rsatkichiga moyilliklari kuzatildi, ya'ni (4,95 va 3,57; p<0,001) dinamiklikka ega bo'ldi. Ular shaxslararo munosabatlarda xulq-atvor bilan bog'liq arzimas hollarda qo'pol, injiq va besabr bo'lib qoladilar.

⁶Барон Р., Ричардсон Д. Агрессия. – СПб: Питер, 2001. – 352 с: ил. – (Серия «Мастера психологии»).

⁷Берковиц Леонард. Агрессия: причины, последствия и контроль. Санкт-Петербург, Прайм-Еврознак, 2007.- 111 с.

⁸Зимелева З.А. Агрессивное поведение подростков и личность родителей / Публикации в журналах портала PsiJournals.ru // Психологическая наука и образование. 2001. том 6, № 4 с. 22-27

Xafagarchilik bo'yicha agressiyaning namoyon bo'lishida an'anaviy holat kuzatilib, UO'M o'quvchilari yana yuqori ko'rsatkichga egadirlar (5,57 va 4,57; $p < 0,01$). Bunday agressiyaning namoyon bo'lishi o'quvchilar xulq-avtorida boshqalarga nisbatan hasad va nafratni atrofda qilargalarga real yoki xayoliy tarzda ifodalashga moyildirlar.

5-sinflarning birgina aybdorlik xususiyatida (2,52 va 3,61 $p < 0,01$) qayd etilib, bu IDUM o'quvchilari UO'M o'quvchilariga nisbatan yuqoriroq qiymatga egaligini anglatadi. Bu agressiya shkalasida IDUM o'quvchilari mavjud xulq-atvorlari orqali nimadir «yomonlik» sodir etgandek, bu esa ularning o'zlaridan xafa bo'lishga moyilliklarini aks ettiradi. Haqiqatdan ham, konstruktiv xulq-atvor shakllanishi sharoitida o'quvchilarda agressivlikning ma'lum shakllarining dinamik tarzda kuzatilishi tabiiydir.

Xulosa va takliflar. O'quvchilarda konstruktiv xulq-atvor shakllanish sharoitida agressiya so'zsiz namoyon bo'ladigan va salbiy ta'sir ko'rsatadigan omillarning eng muhimi sifatida ko'rinadi. Ulardan o'zaro turli ta'lim muassasalarida o'zaro tafovutli va ko'proq takrorlangan shakli verbal agressiyadir. Albatta, ushbu o'rinda o'quvchilarning agressiya darajalarining o'rtacha holatiga ko'ra tahlili qilindi, ammo o'quvchilar orasida o'suvchi agressiyaga moyillik mavjud. O'quvchilarning natijalari solishtirilganda psixik holatlarini

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Аникеева Н. П. Психологический климат в коллективе. М., 1989. - 224 с.
2. Берковиц Леонард. Агрессия: причины, последствия и контроль. Санкт-Петербург, [Прайм-Еврознак](#), 2007.- 443 с
3. Бэрон Р., Ричардсон Д. Агрессия. – СПб: Питер, 2001. – 352 с: ил. – (Серия «Мастера психологии»).
4. Зимелева З.А. Агрессивное поведение подростков и личность родителей / Публикации в журналах портала ПсихЖурналс.ру // Психологическая наука и образование. 2001. том 6, № 4 с. 22-27
5. [Formation of constructive behavior as a factor in the effectiveness of schoolchildren's education.](#)

baholovchi shkalalar o'rtasidagi korrelyatsion tahlil agressiya shakllarini ajratish imkonini berdi. Bundan ta'lim muassasalarining umumiy natijalariga tayangan holda korrelyatsion tahlil amalga oshirildi. Bu holat o'quvchilar konstruktiv xulq-atvori shakllanishi sharoitida agressiya shakllarining o'zaro ichki munosabatlarini yoritish imkonitini yaratdi.

Xulosa qilib aytish joizki, o'smirlik yoshi – bu shaxsning hayotiy tushunchalarni o'zlashtirish davri bo'lishiga qaramasdan o'zini o'zi anglash, shuningdek, o'z dunyoqarashini yetuk emasligi bilan tavsiflanadi. Oqibatda ichki va tashqi omillar ta'siri natijasida ongning «sinishi» sodir bo'lib, bu o'smirlik davrining asosiy belgilaridan biri sifatida tan olinadi. Bunda o'smir o'z «Men»ini topishda bir muncha zo'riqish va xavotirlanish holatida bo'ladiki, natijada muayyan ehtiyoj va istaklarni qondirishni boshqa ambivalent usullar bilan bostirishga harakat qiladi. Natijada, kattalar tomonidan nazoratsiz qoldirilgan o'smir, shaxslararo munosabatlarda o'z harakatlari yordamida jinoyatchilikni submadaniyatini o'zlashtirib olishga muvaffaq bo'lishini inobatga olib, ular bilan amaliy psixologlar individual-psixologik, guruhiy-psixologik chora tadbirlar dasturini ishlab chiqish va amaliyotga tadbir etishlari talab etiladi.

ND Sheralieva. Galaxy International Interdisciplinary Research Journal, Vol. 10 No. 12 (2022) 1212–1216.

6. Самусенко И.Л. К решению проблемы агрессивного поведения детей и молодежи / И.Л. Самусенко // Вестник Тверского гос. ун-та. Серия: Педагогика и психология. – 2010. – № 7. –50 с.

7.Смирнова Т.П. Психологическая коррекция агрессивного поведения детей. Серия «Психологический практикум». – Ростов н/Д: «Феникс», 2004. -160 с.

8.Энциклопедия. <https://qomus.info/encyclopedia/cat-e/entsiklopediya-uz/>.